

<https://doi.org/10.15407/rksu.35.031>
УДК 821.161.2-94"17"-047.37

Марина Філіпович, кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу кодикології та
кодикографії Інституту рукопису, Національна бібліотека
України імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-7184-3203
E-mail: marifil@ukr.net

ОБРАЗ «ВОРОГА» В КИЇВСЬКОМУ ЛІТОПИСІ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XVII СТОЛІТТЯ

Мета роботи. З'ясувати, як автори-укладачі Київського літопису першої чверті XVII століття сприймають «ворогів» та якими засобами втілюють свою візію «ворожого». **Методологія.** Застосовано критичний, порівняльно-історичний методи, історико-антропологічний підхід, а також герменевтичний аналіз. **Наукова новизна.** Досліджено два ракурси сприйняття «ворога» з позиції двох авторів Київського літопису першої чверті XVII століття — духовної особи та шляхтича. Уточнено джерельну базу, яку використовували автори-укладачі Київського літопису. Запропоноване нове прочитання деяких дат, що містяться в тексті пам'ятки. **Висновки.** Київський літопис першої чверті XVII століття є цінним джерелом для дослідження світогляду людини ранньомодерного часу, зокрема питання сприйняття нею «ворога» та «ворожого». Огляд літописного блоку, укладеного уставником київської Успенської церкви Кирилом Івановичем, засвідчує, що за видимою байдужістю літописця до подій зовнішнього життя та зосередженістю на внутрішньому житті Києва і церковних питаннях приховано неабиякий інтерес до ключових подій тривалих протистоянь з московитами і татарами. Кирило Іванович свідомо відбирав зі своїх джерел інформацію про конкретні події литовсько-московських воєнних конфліктів та зіткнень з татарами. Московити і татари є безумовними ворогами для Кирила. За певних обставин до категорії «ворога» потрапляють і поляки. Автор заключної частини пам'ятки, невідомий на ім'я православний шляхтич, на відміну від

Цитування: Філіпович М. Образ «ворога» в Київському літописі першої чверті XVII століття. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 4 (35). С. 31—60. <https://doi.org/10.15407/rksu.35.031>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

свого попередника, за допомогою різноманітних засобів — містифікації, інструментів «інформаційної війни», віршованих форм — створив низку яскравих «ворожих» образів — московитів, татар і турків-османів.

Ключові слова: Київський літопис першої чверті XVII століття, образ «ворога», міщани, шляхта, московити, татари, турки, поляки, князі Острозькі.

Актуальність теми дослідження. Обрана тема є вельми актуальною, особливо в умовах повномасштабної кривавої війни, розв'язаної Росією проти України. Адже теперішні вороги нашого народу були запеклими ворогами і для українця XVII століття. Основне джерело, крізь призму якого ми будемо досліджувати питання сприйняття «ворога» людиною XVII століття, — Київський літопис першої чверті XVII століття не користувався особливою популярністю серед дослідників, а отже потребує актуалізації та подекуди перегляду застарілих практик дослідження тексту та стереотипів.

Київський літопис першої чверті XVII століття дійшов до нас у двох списках — списку, що є частиною рукописного збірника з колекції українського історика, археографа О. Лазаревського, та списку, що знаходиться у складі збірки рукописних творів, упорядкованих ченцем Київського Мезигірського Спасо-Преображенського монастиря Іллею Кошаківським.

Рукописна книга з колекції О. Лазаревського зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського у фонді I під № 57487 (Лаз., 48) [1] (збірник in folio, 675 арк.). Київський літопис міститься наприкінці рукопису (арк. 661—674 зв.), більшу частину якого становить єдиний повний і найбільш ранній з досі відомих українських перекладів «Хроніки польської, литовської, жмудської і всієї Русі» Мацея Стрийковського (1582 р.) кінця XVI — початку XVII століття (арк. 1—660).

Велика збірка Кошаківського (її пізня загальна назва, зроблена на палітурці під час опрацювання книги, — «Лѣтописци Волини и Оукраины») зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України під № 2168 (ф. Оссол.) [2 с. 100—120]¹. Київський літопис («Лѣтописецъ вторый») є сьомим та найбільшим за обсягом серед усіх дванадцяти рукописів (статей), об'єднаних І. Кошаківським в єдиний збірник десь, на думку дослідників, між 1690—1707 роками [4].

«Київським літописом» («Київським літописом 1241—1621») цю пам'ятку назвав В. Антонович, який у 1888 році опублікував записи двох вищезгаданих списків, відкинувши два перші фрагменти літопису та надавши оповіданню штучного хронологічного порядку [5, с. XII—XXVII, 71—92]. На літописній композиції, створеній В. Антоновичем, базуватимуться всі подальші дослідження, пов'язані з Київським літописом, що призведе до цілої низки неправильних тлумачень авторства, змісту, структури та істо-

¹ Копія кінця XIX століття кількох фрагментів рукопису зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (Ф. I, № 7963) [3].

рії виникнення пам'ятки. До того ж рукопис з колекції О. Лазаревського тривалий час уважався втраченим². Його було наново відкрито наприкінці 80-х років XX століття у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського АН УРСР (нині — Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) у складі рукописного зібрання О. Лазаревського за шифром Ф. І. Од. зб. 57487 (Лаз. 48) В. Ульяновським та Н. Яковенко [7].

Аналіз досліджень і публікацій. Коротко зупинимося на здобутках вітчизняної історіографії щодо питання вивчення Київського літопису першої чверті XVII століття.

В. Антонович встановив час написання літопису — кінець першої чверті XVII століття — та запропонував поділ тексту на структурні елементи, виокремивши в межах Київського літопису 6 літописних фрагментів. Торкнувся вчений проблеми авторства пам'ятки, назвавши двох її авторів — уставника Успенської церкви, що на Подолі, Кирила Івановича, та невідомого на ім'я шляхтича, який служив черкаському підстарості князю Семену Лику [5, с. XII—XXVII].

Ю. Мицик визначив, що в основі Київського літопису лежить звід, складений уставником київської Успенської церкви Кирилом Івановичем у 1620 році. Дослідник розглянув питання джерельної бази пам'ятки, зауваживши, що основою зводу уставника Кирила є польські хроніки (дослідник не називає їх) та українські літописи, серед них також ті, що не збереглися до нашого часу. Шляхтич, за спостереженнями Ю. Мицика, спирався на свідчення очевидців, власні спогади, залучав документальні джерела (офіційне листування), польські хроніки («Польська хроніка» М. і Й. Бельських (1597 р.) та невідома нам польська хроніка) [8, с. 35—39]. Дослідник торкнувся питання світогляду авторів-укладачів Київського літопису, зокрема вказав на тісний зв'язок Кирила Івановича з київськими міщанами (Баликами, Ходиками), які, а також середнє та нижче духовенство, є головними героями його оповідання [8, с. 35—39].

В. Ульяновський, Н. Яковенко видали Київський літопис за списком Лазаревського відповідно до сучасних археографічних вимог з повним збереженням структури та особливостей тексту³. Вчені прослідкували історію рукопису, дослідивши власницькі записи та помітки в рукописній збірці.

² Колекція О. Лазаревського була передана до бібліотеки Університету Святого Володимира ще за життя історика, наприкінці 1901 року. Київський літопис зазначений під № 52 в огляді рукописів бібліотеки Університету, укладеному В. Масловим (Київ, 1910) [6].

³ У 2016 році Київський літопис було надруковано у книзі «Короткі українські регіональні літописи» під редакцією В. Шевчука [9, с. 74—89]. За основу видання взято публікацію пам'ятки В. Антоновичем 1888 року. Поза увагою автора лишилася публікація Київського літопису за списком Лазаревського В. Ульяновського та Н. Яковенко. В цілому видання має науково-популярний просвітницький характер.

Запропонували інший поділ пам'ятки на структурні елементи — виокремили 4 структурні частини літопису Кирила Івановича та п'яту частину, автором якої є невідомий на ім'я шляхтич. Окреслили коло джерел, які були в розпорядженні укладачів Київського літопису. Висловили припущення про те, що другий літописець, шляхтич, міг бути знайомий з Богданом (Божком) Баликою або власне ним і був⁴. Торкнулися питання світосприйняття літописців, зокрема відзначили киевоцентризм Кирила Івановича та його зосередженість переважно на церковних питаннях і внутрішньому житті Києва [7; 10].

Підсумовуючи результати досліджень українських істориків щодо вивчення Київського літопису першої чверті XVII століття, зазначимо, що пам'ятка ця є неоднорідною за своїм складом і змістом. Основна частина літопису була створена уставником Успенської церкви (давньої Богородиці Пирогощі на Подолі, яка на той час виконувала функцію соборної церкви у православному Києві) Кирилом Івановичем. Автор другої, значно меншої, частини літопису за 1608—1621 роки — невідомий на ім'я шляхтич з оточення черкаського підстарости князя Семена Лика. Літопис шляхтича завершується віршованим панегіриком на честь цього князя. Літопис Кирила Івановича є парадним (чистовим) списком, літопис шляхтича — автографом. Обидва автори Київського літопису першої чверті XVII століття — інтелектуали, люди середнього соціального формату, пов'язані з київськими міщанами. Тема Києва в літописі Кирила Івановича є наскрізною.

Текст шляхтича вважається дослідниками більш авторським та оригінальним, тоді як літопис Кирила Івановича, окрім записів, сучасних літописцеві, на думку істориків, є значно менш автентичним, компілятивним. Дійсно, маємо фрагменти, де авторство Кирила Івановича є незаперечним — він був очевидцем і сучасником подій, що описуються⁵, та фрагменти, де Кирило Іванович є літописцем за замовчуванням (автором-укла-

⁴ До такої думки дослідників підштовхнула згадка автором літопису про хроніку, **которая в рихлом часе выдана бу[дет]**. В. Ульяновський, Н. Яковенко висловили припущення, що такою хронікою могли бути записки Богдана Балики, які так і не були видані. З цією гіпотезою категорично не погодилася О. Русина, яка вважає, що таким джерелом міг бути польськомовний «Компендіум» Павла Демитровича, що користувався популярністю в середовищі освічених киян та, ймовірно, був відомий і авторів-укладачів Київського літопису ще на стадії підготовки до друку (надрукований у 1625 р.) [11, с. 101—103]. Однак припущення О. Русиної, на нашу думку, потребує більш вагомих аргументів. Варто зауважити, що нотатки київського міщанина Б. Балики про московську облогу 1612 року входять до складу збірника Іллі Кошчаківського (є 6-м рукописом збірки, тоді як Київський літопис є її 7-м фрагментом) та опубліковані В. Антоновичем у «Київській старовині» (1882 р.) [12, с. 97—105].

⁵ Сюжети про відбудову Успенської церкви на Подолі; відомості про київських священників — настоятелів православних храмів, які по черзі проводили богослужіння в Успенському соборі; про розкопки на горі Уздихальниця; запис про Лжедмитрія I із цікавими подробицями його перебування в Києві тощо.

дачем), який робив вибірку звісток з певних джерел. Ці частини літопису зазвичай не становлять для дослідників такого інтересу, як оригінальні частини тексту. У Київському літописі до того ж багато повторів — інформація про певні події дублюється, що, на думку дослідників, може свідчити про механічне приєднання таких фрагментів до оригінального тексту Кирила Івановича [7].

Мета дослідження. Розглянемо, як зображені в Київському літописі першої чверті XVII століття найзапекліші «зовнішні» противники з урахуванням історичного контексту та подій, що вже відбулися. Крізь фокус конкретно визначеної проблеми — сприйняття ворога та «ворожого» — з'ясуємо, чи можна вважати літописний текст уставника Кирила авторським нарративом.

У процесі нашого дослідження ми будемо звертатися до ймовірних джерел, які використовували літописці, намагаючись зрозуміти принцип добору інформації авторами-укладачами Київського літопису. Варто зауважити, що з'ясування джерельної бази пам'ятки — окрема складна і тривала текстологічна робота, яка виходить за рамки конкретного дослідження. Ми ж ґрунтовно вивчаємо джерело в його певному зрізі, фокусуємось на конкретній проблемі, але з урахуванням усього літописного контексту. Отже, отримані результати можуть бути використані в подальшому дослідженні питань джерельної бази Київського літопису першої чверті XVII століття та текстувальних зв'язків між пам'ятками української історіографії XVII століття.

Для підтвердження наших думок залучатимемо текст Київського літопису за списком О. Лазаревського⁶. Львівський рукопис Кошаківського, на думку дослідників, є цілісним літописним зводом, який має бути вивчений окремо [7]. Його ґрунтовне текстологічне дослідження виходить за межі цих студій.

Виклад основного матеріалу. У центрі нашої уваги — образна система двох авторів-укладачів Київського літопису першої чверті XVII століття, а саме бачення «ворога» київськими книжниками. Насамперед зазначимо, що головні вороги для Кирила Івановича — московити і татари. За певних обставин до категорії «вороги» потраплятимуть поляки. Незаперечними противниками для уставника Успенської церкви на Подолі Кирила Івановича були уніати: православний священник не приховує своє ставлення до носіїв та реалізаторів ідеї об'єднання Церков. Основні вороги для шляхтича — московити, татари і турки-османи.

У Київському літописі знайшли відображення події литовсько-московських воєн: 1487—1494 (т. зв. Прикордонна війна / Хитра війна / Дивна

⁶ Текст Київського літопису передається відповідно до сучасних вимог до наукових публікацій текстів пам'яток, писаних українською мовою. Під час цитування тексту пам'ятки номер аркуша зазначається у круглих дужках.

війна), 1500—1503, 1507—1508, 1512—1522 (т. зв. Десятирічна війна), 1534—1537 (т. зв. Стародубська війна), 1561—1570 (під час Лівонської війни 1558—1583 рр.), а також польсько-московська війна 1609—1618 років, що була актуальною подією для літописців, досвід та результати якої могли впливати на оцінку минулих відносин з московитами.

Розглянемо ці події у відповідних структурних частинах Київського літопису першої чверті XVII століття⁷.

московити

Перша структурна частина літопису Кирила Івановича (її умовна назва «Начало Печерскому манастиру») містить згадки про ключові події литовсько-московської війни 1512—1522 років, а саме про захоплення Смоленська московським князем Василем Івановичем та переможну битву русько-литовсько-польського війська на чолі з великим гетьманом литовським князем Костянтином Острозьким під Оршею (1514 р.): **В лѣто ꙗз [7000] августа во КВ [22] взят быт Смоленскъ кнѣзем московским Василем Івановичом зрадою смоленских бояр. Того ж рок[у] бой был кнѣзю Константину Івановичу Сѣстрозкому з москвою под Сѣршею за Днепром на Кропивне рецѣ и побил кнѣзь москвы П [80] на Ржство Прстые Бѣи и црков там поставил Ржство Прстой Бѣи** (арк. 664).

Одним із джерел першої частини літопису є Волинський короткий літопис, безпосередній вплив якого на текст Київського літопису вперше відзначили В. Ульяновський та Н. Яковенко [7; 10, с. 254—255]. Порівняльний аналіз відповідних частин тексту літописів засвідчує, що Кирило Іванович управно робив виписки зі свого джерела (не без певних «редакторських» нюансів, про що див. нижче) до останніх двох подій, процитованих вище. Волинський короткий літопис містить інформацію іншого характеру (про зраду і про бояр там не йдеться): **В лѣто 7023, индикта 2. Месяца августа 1 великий князь Василей Івановичъ московский взял славный великий град Смоленск, и того дня сам в град уехал и воеводу смоленского пана Юрья Сологубовича отпустил в Литву, а владыку смоленского Варсонофия звел на москву**⁸ [13, с. 125]. Про «бояр» і «зраду» читаємо у Хроніці Мацея Стрийковського (зазначимо, що такої інформації немає в «Польській хроніці» Мартина та Йоахима Бельських, яка теж слугувала джерелом для написання Київського літопису, та в літописах Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ)): **Ale Gliński Michał... wnet się udał na praktyki z Żołnierzami y inszymi Smoleńskimi Boiary, a tak czego niemógł Moskiewski**

⁷ В основу нашого дослідження покладено поділ тексту Київського літопису на п'ять структурних елементів, запропонований В. Ульяновським та Н. Яковенко [7].

⁸ Другу згадку про захоплення Смоленська читаємо у складовій частині Волинського короткого літопису — «Сказанні про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею» (або «Похвалі» князю К. Острозькому) [13, с. 125]. Вона також не містить текстуальних збігів зі звісткою в Київському літописі.

mocą, to Gliński przez chytre kondycie, y zradliwe obietnice... otrzymał, ustawicznie traktując z oblężency, iż się w Zamku zdraycow bardzo wiele naydowało, naostatek gdy prawie wszyscy na podanie Zamku przyzwolili... [підкресл. моє. — М. Ф.] [14, с. 721]⁹. М. Стрийковський, у свою чергу, використав в якості джерела такої інформації (про це є відповідне посилання в тексті Хроніки) Хроніку Йоста Людвіка Деція (Йодока Детца) [15]. В історичній праці королівського секретаря Й.Л. Деція «De Sigismundi regis temporibus» / «Про часи короля Сигізмунда», написаний у 1517—1521 роках¹⁰ [16], тема «зради» є ще більш артикульованою. У тексті Хроніки Деція мовиться про **in apertam proditionem / відкрити зраду** частини смолян [15, с. LXXXVII], що, власне, й призвело до капітуляції міста. Цей фрагмент підсилюється маргінальною глоскою **Proditio Smolendæ / Зрада Смоленська** [15, с. LXXXVII]. Цілком імовірно, що Кирило Іванович звертався до Хроніки Стрийковського, пишучи про ці події. Хоча не можна не зауважити і певний вплив Волинського короткого літопису на звістку про захоплення Смоленська. Вона калькує повідомлення Волинського короткого літопису під 1486 роком про захоплення Твері та Тверського князівства московським князем Іваном Васильовичем: **В лѣто 6994. ...Взял град Тферь и все великое княжетьство Тферьское великии князь московский израдою своих ему боярь, под великым князем Михаилом Борисовичом тферьским израдою своих ему боярь** [13, с. 122].

На перший погляд, у Київському літописі ці події записані під **†3** [7000] (1492 р.). Саме так інтерпретували цю дату автори публікації Київського літопису В. Ульяновський та Н. Яковенко [7]. Зауважимо, що до цих двох звісток літописець управно слідує за своїм джерелом, Волинським коротким літописом, не порушуючи хронології подій. На нашу думку, дату повідомлення про сонячне затемнення, що передує звістці про захоплення Смоленська московським військом, слід читати як **†СЦЧФ** [6999] (1491 р.) — замість **†СЦНФ** [6959] (1451 р.), як пропонують автори публікації Київського літопису. Під 6999 роком ця подія міститься й у Волинському короткому літописі, що підтверджує правильність нашого варіанту прочитання дати. Далі ми побачимо, що Кирило Іванович буде неодноразово згадувати про захоплення Смоленська, правильно визначаючи дату цієї події (1514 р.), щоправда, вже за іншою системою літочислення (від Р.Х.). І така очевидна помилка літописця, беручи до уваги його підвищену зацікавленість цими подіями (що ми й прагнемо довести),

⁹ Зауважимо, що польські хроністи особливо виділяють вирішальну роль Михайла Глинського, який спонукав частину смоленської знаті до зради.

¹⁰ Д. Вирський зазначив, що твір «De Sigismundi regis temporibus» Й.Л. Деція є важливим джерелом до історії початкового періоду королювання Сигізмунда I Старого (до 1516 р.), працею оригінальною, яка, втім, майже цілком базується на нотатках М. Меховського за 1506—1516 роки, наданих Децію автором [16, с. 54—55].

видається дивною. У Хроніці Стрийковського читаємо, що Смоленськ було захоплено 30 липня, а наступного дня московський князь Василь Іванович в'їхав до Смоленського замку [14, с. 721]. У Волинському короткому літописі ці події датовані 1 серпня [13, с. 125]. Виходить, що й число місяця автор записав помилково — 22 (**КВ**) серпня замість 1 серпня. Якщо скласти ці два числа 7000+22, отримуємо дату 7022 (1514) рік, яка відповідає історичній реальності. Саме так, на нашу думку, і слід тлумачити цю дату.

Зважаючи на те, що перед нами парадний варіант списку літопису, можна припустити, що Кирило Іванович своєрідно записав (зашифрував) дату події (взяття Смоленська): **В лѣто ꙗз [7000] августа во КВ [22] взят быст Смоленскъ** — тобто 7000 та 22. Про це побіжно свідчить і попередній запис літопису, де літописець також «по-своєму» записав дату сонячного затемнення: **В лѣто ꙗСЦЧФ [6999] мсца мая во И [8] знамени во Д [1], во слнцы дѣи части сизгиблѣ** (арк. 664) [підкресл. мое. — М. Ф.] (пор. з Волинським коротким літописом: **В лѣто 6999, индикта 9. Месяца маия и бысть знамение: в солнцы дѣи части изъгибѣ** [13, с. 122]).

Щодо причини такого написання дати зазначимо, що 7000 рік від створення світу був датою символічною, з нею були пов'язані в середньовічному суспільстві очікування кінця світу. На нашу думку, київський літописець заклав у цю фатальну дату цілком конкретний сенс. Захоплення Смоленська він маркував як початок тривалої війни з Московським князівством. Це припущення підтверджується вже згаданою вище звісткою про сонячне затемнення, що мала «підсилювати» ефект наступного повідомлення про початок війни з Московією. Зазначимо, що автор Волинського короткого літопису фіксує початок воєнного конфлікту з Московським князівством під 1493 роком, пишучи про захоплення «москвичами» Вязьми та Вяземської землі: **Оттолѣ начаша москвичи владѣти Вяземскою землею** [13, с. 122]. Відвоювання Смоленська військом Речі Посполитої під командуванням Сигізмунда III Вази з-під московського панування в 1611 році, яке Кирило Іванович так детально зафіксував у літописі (в 5-й, заключній його частині), ймовірно, символізувало для літописця завершення тривалої війни з Московією.

Повертаючись до звістки про Оршанську битву, зазначимо, що в місцевих (українських) літописах, літописах ВКЛ та польських хроніках відсутня будь-яка інформація про зведення церкви Різдва Пресвятої Богородиці на честь перемоги в битві під Оршею 1514 року, хоча зазначається, а в літописах ВКЛ та польських хроніках (див. літописи Рачинського, Євреїнівський [13, с. 168, 234] та Хроніку Стрийковського) особливо наголошується, що переможна битва відбулася саме на Різдво Пресвятої Богородиці. Дослідники відзначають існування традиції про спеціальну обітницю Костянтина Острозького побудувати храм у випадку Божої помочі в битві з ворогом [17, с. 52; 18, с. 46; 19, с. 11; 20, с. 75—76]. Утілення її в життя вбачають у зве-

денні (фундації) князем К. Острозьким двох православних храмів у Вільно. 30 листопада 1514 року Сигізмунд I Старий надав привілей, яким дозволив князю Костянтину Острозькому розпочати спорудження храмів на честь Пресв. Трійці та Св. Миколая Чудотворця [21, с. 13—15]. Вважається, що тоді стараннями Острозького була перебудована й Покровська церква у Вільно (Пречистенська кафедра) [17, с. 52; 20, 75—76].

У Київському літописі чи не вперше знаходимо відбиття такої традиції про обіцянку князя Костянтина Острозького збудувати храм у разі перемоги над московитами. Відображення пам'яті про благочестиву клятву демонструє ставлення літописця до князя Костянтина Острозького не лише як до видатного полководця, а й як до фундатора православних храмів (носія повного набору «чеснот»), а також загальне пієтичне шанування представників Дому Острозьких — найзаможнішого та найвпливовішого княжого роду тих часів. Зауважимо, що інтерес Кирила Івановича до Дому Острозьких простежується у всьому літописі.

Стосовно нюансів редакторської роботи Кирила Івановича з одним зі своїх джерел, Волинським коротким літописом, про які йшлося вище, зазначимо, що літописець усюди, де є згадка про князів московських, прибрав приставку «великий» до титулу московського правителя¹¹.

Згадані редакторські правки, а також звернення до кількох джерел у висвітленні минулих подій (зокрема, Волинського короткого літопису та Хроніки Мацея Стрийковського), на нашу думку, автоматично виключають літописця з категорії звичайних компіляторів.

татари і турки

У першій частині літопису Кирила Івановича міститься повідомлення про захоплення Києва татарським військом на чолі з кримським ханом Менглі I Гераєм (1483 рік)¹²: **В лѣто ꙗꙑꙑꙑ [6991] взят быст Киев от татар сентебра** (арк. 664). Звістка ця є скороченим повідомленням з Волинського короткого літопису. Це повідомлення, разом із згаданим вище повідомленням про захоплення князем московським Смоленська та битву під Оршею (1514 р.), є фінальними звістками першої структурної частини літопису Кирила Івановича. Зауважимо, що літописець, використовуючи як джерело Волинський короткий літопис, пропустив цілий ряд звісток про татарські напади на українські землі. Так, Волинський короткий

¹¹ Пор., напр.: **В лѣто ꙗꙑꙑꙑ [6942] приездил кнѣзь Василей Василевич в Новьгород** (Київський літопис) (арк. 664); **В лѣто 6942. Приездил князь великыи Васильевич в Новьгород** (Волинський короткий літопис) [підкресл. моє. — М. Ф.] [13, с. 121].

¹² Дата взяття Києва татарами, зазначена в літописі, 1483 рік, не є помилковою (так само, як і всі наступні розходження в один рік, що надалі зустрічатимуться в тексті Київського літопису). У конкретному випадку літописець послуговується вересневим стилем літочислення: новоліття розпочинається 1 вересня (1 вересня 1482 р. татари захопили місто Київ).

літопис повідомляє про 6 таких набігів на Волинь, а також Поділля (1491, 1495, 2 напади 1496, 2 напади 1497 рр.). Така «вибірковість» літописця не применшує татарської проблеми в його очах: протягом першої половини XVII століття татари здійснили принаймні 76 нападів на українські землі, з них 19 дуже спустошливих [22, с. 38]. На нашу думку, звістка про захоплення Києва татарами була для літописця (наголосимо, літописця-киянина) своєрідним початком безперервного валу татарських нападів та відсічі їм (й набіги, і ключові битви з татарами будуть зафіксовані Кирилом Івановичем далі).

Перед звісткою про взяття татарами Києва читаємо повідомлення про захоплення **турками** Константинополя (Царгорода) (1453 р.), яке літописць переніс з Волинського короткого літопису (обравши серед багатьох інших звісток) і помилково записав під 1463 роком: **В лѣто ꙗꙗꙗꙗ [6971] попущением Бжииим взят быст Цръград црѣм турецким майя КѠ [29] днѣя** (арк. 664). Такий вибір літописця не є випадковим: поряд з московитами і татарами він позначив **турків** як ворогів, що становили значну загрозу в сучасному йому світі.

московити

У другій структурній частині літопису Кирила Івановича (має заголовок «Кройника ѿ розных речах, тут найдѣиш чого потреба») згадуються:

1) події литовсько-московської війни 1512—1522 років: під 1514 роком удруге в Київському літописі читаємо про захоплення московським військом Смоленська. Але ця інформація іншого плану, з іншими деталями: **Того ж рок[у] великий кнѣзь московский Смоленскъ облеж и ВІ [12] ндль добувал, з дѣл стрелял, которых мѣл ѡколо трехсот, и взял Смоленскъ** (арк. 664 зв.). Тут літописець залучає інше джерело, ймовірно, «Польську хроніку» Бельських. Порівняння звістки Хроніки про захоплення Смоленська з повідомленням про аналогічну подію в Київському літописі засвідчує їх подібність: **Tego też lata 1514 sam kniaź moskiewski przyszedł z wielkiem wojskiem pod Smoleńsk, i on obległszy dwanaście go niedziel dobywał strzelając bez przestanku, jakoż miał do trzech set dział z sobą...** [23, с. 970].

2—4) події Лівонської війни 1558—1583 років: звільнення з-під московського панування військом Стефана Баторія в 1579 році Полоцька, захопленого московитами в 1563 році (**Полоцско взял Стефан корол с Поляки и з Литвою**); взяття «нашими» Великих Лук (1580 р.) (**Луки Великие нѣи взяли**); повідомлення про облогу Пскова «нашими» (військом Стефана Баторія) (1581 р.) (**Пскова нѣи добывали и не вземши поедналис**) (арк. 665). Якщо перші два короткі повідомлення не дозволяють точно визначити джерело інформації літописця, то джерелом третьої звістки, вірогідно, була Хроніка М. і Й. Бельських [23, с. 1487—1499], адже Хроніка Стрийковського хронологічно не охоплює ці події (переривається на початках 1581 р.).

татари

Друга частина літопису Кирила Івановича містить згадки:

1) про поразку «наших» від татарської орди в битві під Сокалем (1519 р.) (напад татар на Поділля та Галичину 1519 р.): **Рок #ДФФІ [1519]: татарє с поляками зрадившиє под Сакалем на голову нїих поразили, а других в Бугу потопили** (арк. 664 зв.). Тут «наші» для літописця — винятково русько-литовське військо, звідки автор з легкістю (навіть з певною категоричністю) викидає поляків за «зраду», буквально прирівнявши їх до татар. В усіх інших випадках для літописця поляки перед лицем спільного ворога зараховуються до категорії «наші». Хроніки М. Стрийковського та М. і Й. Бельських містять інформацію про те, що польські командири, взято пориваючись до бою, не дослухалися до порад князя Костянтина Острозького (не залишати укріплений табір і дочекатися підкріплень) [14, с. 738; 23, с. 1007—1009], що й призвело до нищівної поразки під Сокалем. Подробиці про Буг знаходимо у Хроніці Бельських, тоді як у Стрийковського читаємо стисле повідомлення про битву під Сокалем.

2) про спустошливий напад татар на Поділля, Волинь і Галичину 1575 року: **Рок #ДФФЄ [1575]: татарє ѿ Стой Покровє Подоле и Волын по самыи Илвовъ и Сакал велми звоєвали, иж вся Полица боялас** (арк. 665). Польські хроністи (М. Стрийковський, М. і Й. Бельські) пишуть про вересневий набіг татар на терени України [14, с. 766; 23, с. 1367], тоді як Кирило Іванович — про жовтневий напад (на Покрову). Про те, що «Полица злякалася», читаємо у Хроніці М. та Й. Бельських [23, с. 1367]. У Київському літописі містяться подробиці про Львів та Сокаль (зауважимо, що це вже друга згадка про Сокаль у літописі), загадки про ці міста у відповідних місцях польських хронік відсутні. Звістка про «покровських татар» біля Львова має місце в Острозькому літописці першої половини XVII століття, автор якого робив вибірку з Хроніки Бельських [24, с. 128]. Це повідомлення Острозького літописця подібне як до повідомлення Київського літопису про напад татар 1575 року, так і до повторної згадки про цей набіг у третій частині літопису Кирила (див. про це нижче).

3) про татарський напад на Поділля 1589 року: **Рок #ДФПФ [1589]: татарове спаскиє Подоле сплюндروвали** (арк. 665). Розгорнуте оповідання про спустошливий напад татар на Поділля та Галичину читаємо у Хроніці М. та Й. Бельських (з подробицями про те, що татари ледве не дійшли до Львова та кошем стояли під Тернополем) [23, с. 1619—1620].

4) про напад татар на Підгір'я і Покуття 1595 року: **Рок #ДФЧЄ [1595]: татарє Подгоре и Покуте звоєвавши, через Бескид до Угор пошли** (арк. 665). І знову літописець використовує Хроніку Бельських як джерело, де згадуються Покуття та міста, розташовані на території Підгір'я (Самбір, Снятин, Тлумач) (географічна назва «Підгір'я» польським хроністом не згадується) [23, с. 1712—1714].

Отже, у другій частині Київського літопису містяться 4 згадки про московитів та 4 повідомлення, пов'язані з татарами. Одним з основних джерел, покладених в основу цієї частини літопису, на нашу думку, була саме «Польська хроніка» М. і Й. Бельських. Подібні лаконічні записи-екстракти зустрічаємо і в Острозькому літописці, автор якого в якості основного джерела також використав Хроніку М. і Й. Бельських.

московити

У третій структурній частині літопису (охоплює опис подій за 1241—1615 рр.) Кирила Івановича згадуються:

1) події литовсько-московської війни 1487—1494 років — перехід сіверських князів під зверхність Москви: **Рок #АҀПЗ [1487]: кнжата севѣрские передали на Москву** (арк. 666)¹³.

2) події литовсько-московської війни 1507—1508 років — зрада та втеча до Московії князя Михайла Глинського: **Рок #АФИ [1508]: Глинский Заберинского стял и втек на москву** (арк. 666). Подібний лаконічний запис зустрічаємо в одному зі списків третього зводу літописів ВКЛ — Рум'янцевському: **Глинский стял Заберезинского и з земли побѣг на Москву...** [13, с. 213], тоді як Хроніки Бельських та Стрийковського містять дуже розгорнуту розповідь про ці події, де **kazali go ściąg** [Забerezинсько го. — М. Ф.] та **Gliński jako zbieg** розділяє значна кількість буремних подій¹⁴.

3) захоплення московитами Пскова (1510 р.): **Рок #АФФ [1509]: Псков московский взял** (арк. 666). Це друга згадка в Київському літописі про Псков, пов'язана з литовсько-московським військовим протистоянням. І у Стрийковського, й у Бельських ця подія записана під 1509 роком. Зауважимо, що Кирило Іванович ідентифікує великого князя московського як «московський», на відміну від своїх польських джерел (у Стрийковського **Wasil Iwanowic Wielki Xiądz Moskiewski... Pskow... wziął**; див. також запис на полях **Moskiewski Pskow opanował** [14, с. 702—703]; у Бельських **wielki kniaź moskiewski Pskowa... dostał** [23, с. 954]). Таке «означення» московського князя літописцем зустрічатиметься в тексті й надалі.

4) захоплення московитами Смоленська (третя згадка про цю подію в літописі) та перемога русько-литовського-польського війська в Оршанській битві (1514 р.) (друга згадка в літописі): **Рок #АФДІ [1514]: Смоленско московский взял; того ж рок[y] нши побили москву на Гурши** (арк. 666).

¹³ Зауважимо, що Кирило Іванович був свідком подій польсько-московської війни 1609—1618 років, що завершилася укладенням Деулінського перемир'я 1618 року, за яким до Речі Посполитої відійшли (повернулися) Смоленська та Новгород-Сіверська землі (про це напише другий автор Київського літопису, див. нижче). Отже, інтерес Кирила Івановича до витоків цих подій був не випадковим.

¹⁴ Хроніка М. Стрийковського: **...y kazali go ściąg...** [14, с. 693]; **Gliński iako zbieg...** [14, с. 698]. Хроніка Бельських: **...kazali go ściąg...** [23, с. 943]; **Gliński jako zbieg...** [23, с. 949].

5) події московсько-литовської війни 1512—1522 років — поразку польсько-литовського війська під фортецею Опочка (1517 р.): **Рок #АФСИ [1516]: нїи под СѠпочкою побиты**¹⁵ (арк. 666).

6) центральна подія Стародубської війни 1534—1537 років — облога та взяття польсько-литовським військом Стародуба, захопленого Московською державою в 1503 році: **Рок #АФЛЕ [1535]: нїи Стародуб взяли** (арк. 666).

7—10) події Лівонської війни 1558—1583 років — захоплення Полоцька (**Рок #АФЃГ [1563]: Полоцко взял московский**) (арк. 666) (друга згадка про Полоцьк у Київському літописі)¹⁶; про переможну битву військ ВКЛ на річці Ула біля Чашників — одну з ключових битв на цьому етапі війни (**Рок #АФЃД [1564]: битва Улская была, нїи москву побили**) (арк. 666); про облогу Ульської фортеці (**#АФЃИ [1568]: Улы добывали**) (арк. 666); звільнення Полоцька польсько-литовським військом Стефана Баторія: (**Рок #АФФФ [1579]: августа КФ [29] дїя Стефан корол взял Полоцко**) (арк. 666 зв.). Зауважимо, що це третя згадка про Полоцьк у Київському літописі у зв'язку з воєнним протистоянням на той час уже Речі Посполитої з Московією та друге повідомлення про звільнення міста з-під влади Москви. Порівняно з попереднім повідомленням уточнено дату події (зафіксовано число місяця), не згадується склад війська, «першість» у завоюванні міста віддана Стефану Баторію.

11) події польсько-московської війни 1609—1618 років — деталізована згадка про взяття Смоленська польським військом: **Рок #АХАІ [1611]: мсца июня Г [3] дїя крол Жикгимонт взял Смоленскъ з недели на понеделок** (арк. 666 зв.). Тут Кирило Іванович виступає як сучасник подій, що описуються, — звідси така докладна інформація про ці події.

Отже, у третій частині Київського літопису читаємо 11 лаконічних повідомлень в одному стилі, прямо чи опосередковано пов'язаних з московитами. Маємо чітко окреслену опозиційну пару — «наші» (литовсько-русько-польське військо) — «москва». Літописець іменує великого князя московського переважно «московським» — без приставки «великий» і титулу «князь». Через характер повідомлень (короткі записи-екстракти) та невеличкий їх зріз, взятий нами для огляду, важко визначити, до якого польського джерела звертався літописець. У цій частині літопису зустрічаємо й цілком оригінальну інформацію про звільнення Смоленська, де Кирило Іванович є сучасником описаних подій. Це повідомлення (4-те в

¹⁵ Хроніка Бельських, під 1517 роком: **iż tam nashych miało pobito** [23, с. 999]; Хроніка М. Стрийковського, під 1517 роком (глосса): **Nasi pod Opoczka porażeni** [14, с. 738].

¹⁶ У Хроніці Бельських: **Tak tedy dnia 15. miesiąca lutego w roku 1563 moskiewski Połock wziął...** [23, с. 1146]; у Хроніці М. Стрийковського: **Połocko opanował** [14, с. 758—759].

Київському літописі про Смоленськ у контексті військового протистояння з Московією) підкреслює особливу зацікавленість автора долею цього міста, яке відіграло важливу стратегічну, економічну та політичну роль.

татари

У третій структурній частині літопису Кирила Івановича читаємо:

1) розгорнуте повідомлення про вторгнення монголо-татар до Галицької і Волинської земель та Польщі: **Рок #АГМА [1241]: татаре Подоле и Рус сплендровавши, ко Судомиру и Завифвосту пришли и спалили. ...А татарове на днь Пасхи пришедши, Краков спалили и до Слянска пришли, а под Враславлем вернулись, а другие Великую Полщу воевали...** А також оповідання про татарина **ис чарами, кгдаж на корогви была написанна литеря такая, а наверху голова чйчая з долгою бородою, которой з уст дым шкаредный и смродливый выходил на наших. Зачим нийи зумѣвшис ѿслабѣли, а татаре моц взяли и на голову нийих побили** (арк. 665 зв.). Демонізований образ ворога-татарина (як і попереднє повідомлення) літописець переніс зі свого польського джерела — «Польської Хроніки» М. і Й. Бельських [23, с. 280]. Така інформація, без сумніву, мала нести певне смислове навантаження для читача (такою вона була і для літописця): далі йде значна кількість повідомлень про татарські напади на терени ВКЛ, а згодом і Речі Посполитої.

Зауважимо, що літописець підкреслює іновірність ворога. Про це говорить згадка про спалення Кракова монголо-татарами на Великдень (**на днь Пасхи**)¹⁷, а також коротке повідомлення під 1241 роком про те, що **Батый хрстянство воевалъ** (арк. 666). Якщо врахувати контекст звістки про Батія — два повідомлення про хрещення Русі та Польщі, то, згадуючи монгольського хана, який воював проти християн, автор акцентує увагу на іновірності ворога, протиставляючи його християнам.

2) повідомлення про переможну Клецьку битву (1506 р.): **Рок #АФЗ [1507]: татар кйзь Глинский клецкий побил** (арк. 666).

3) звістка про перемогу польсько-литовсько-руського війська під командуванням великого гетьмана литовського Костянтина Острозького в битві під Лопушним (відома також як битва під Вишневцем) 1512 року (напад татар на Галичину і Волинь 1512 р.): **Рок #АФВІ [1512]: нийи на Лопушном татар побили** (арк. 666). Інформацію про те, що географія битви охоплювала Лопушне і Вишневець, знаходимо у Хроніці М. Стрийковського [14, с. 712—717], тоді як у Хроніці Бельських мова йде про битву саме під Вишневцем [23, с. 966].

¹⁷ Літописець переніс це оповідання, значно його скоротивши, з Хроніки Бельських, залишивши згадку про те, що Краков було спалено на Великдень (пор. у Хроніці Бельських: **Potem Tatarowie po wygranej bitwie przyszli do Krakowa... w dzień prawie wielkanocny popalili wszystko...**) [23, с. 278].

4) звістку про поразку польсько-литовсько-руського війська під проводом князя Костянтина Острозького в битві під Сокалем 1519 року: **Рок #ДФФІ [1519]: нши у Сакали от татар побиты** (арк. 666). Це вже друге повідомлення (але в лаконічній формі) про «Сокальську катастрофу» 1519 року в Київському літописі (і третя згадка про Сокаль у літописі). Зауважимо, що дата цієї події нами прочитана інакше, ніж у публікації Київського літопису, підготовленій В. Ульяновським та Н. Яковенко (де читаємо **#ДФІ [1510]**) [7].

5) звістку про побиття татар русько-литовським військом під проводом князя Костянтина Острозького на р. Ольшаниці¹⁸: **Рок #ДФКЗ [1527]: татар кйзь Костентин побил за Киевом** (арк. 666). І знову географічні нюанси про місце битви (за Києвом) знаходимо у Хроніці М. Стрийковського: **gonili Tatarow za Kijow mil 40 az na Holsanicę** [14, с. 740] (такі деталі відсутні у Хроніці Бельських [23, с. 1040]).

6) звістку про захоплення татарами Передмірки: **Рок #ДФМФ [1549]: Передмирку татаре взяли** (арк. 666). Згадка про замок Передмірка (яким володів князь Федір Михайлович Вишневецький) відсутня у Хроніці Стрийковського, де читаємо повідомлення іншого плану — про напад татар на Волинь та захоплення в полон шляхти і князя Вишневецького з дружиною [14, с. 749]. Назва замку (Передмірка) згадується у Хроніці Бельських [23, с. 1100—1101].

7) звістку про захоплення татарами Брацлава (Браслава): **Рок #ДФН [1550]: Браслявль татаре взяли**¹⁹ (арк. 666).

8) повідомлення про напад татар на Галичину, а також Поділля і Волинь у 1575 році: **Рок #ДФФЄ [1575]: татаре были около Илвова** (арк. 666 зв.). Цей татарський напад на українські землі згадується в Київському літописі вдруге (попередня звістка була іншого характеру, див. 2-гу частину літопису Кирила Івановича). Як уже було зазначено, Хроніка М. і Й. Бельських містить розгорнуте оповідання про ці події [23, с. 1366—1377]. У М. Стрийковського знаходимо коротке повідомлення про те, що татари **szkody w ziemiach Ruskich, Wołyńskich, y Podolskich uczynili** [14, с. 766]. Згадка про Львів у польських хроніках у зв'язку з цими подіями відсутня. Подібне до Київського літопису повідомлення читаємо в Острозькому літописці: **Року 1575. ...татаре покровській коло Ільвова** [24, с. 128]. Як було

¹⁸ В історичній літературі зазвичай визначають її як битву «під Ольшаницею», тобто під с. Ольшаницею. На думку В. Атаманенка, битва з татарами відбулася на р. Ольшаниця (Вільшанка), що протікала територією південної Київщини, — приблизно у трикутнику між сучасними селами Гнилець — Пединівка — Вільшанка [22, с. 41—42.]

¹⁹ У польських хроніках (під 1551 р.) зазначається, що татари спалили м. Браслав (Хроніка М. Стрийковського: **Carz Prekopski Zamek Braslaw na Wołyniu spalił** [14, с. 750]; (Хроніка М. і Й. Бельських **miasto do gruntu spalił** (волоський воєвода спільно з татарами. — М. Ф.) [23, с. 1107].

зазначено вище, автор Острозького літописця спирався на Хроніку М. і Й. Бельських. Але ця звістка Острозького літописця подібна до звістки Київського літопису. Вона має збіги як з першим повідомленням Київського літопису щодо цих подій, де йдеться про час нападу («на Покрову»), так і з другим повідомленням, де зазначається географія нападу («коло Ільвова»). Зближує ці повідомлення також наявність приставного початкового [i] перед сонорними приголосними («Ільвов»). Дослідники зауважили, що автори Київського і Острозького літописів, а також Львівського літопису та літопису Я. Бінвільського використовували якесь спільне джерело [25].

9) звістку про взяття татарами в облогу Дубна (напад татар на Поділля і Волинь 1577 р.): **Рок #АФФЗ [1577]: татарє Дубна добывали** (арк. 666 зв.). Імовірне джерело літописця — Хроніка Бельських (**Nazajutrз poczeli wielką mocą Tatarowie Dubna dobywać...**) [23, с. 1406]. Подібну звістку про оточення Дубна читаємо також і в Острозькому літописці (**Татаре Дубна добували**) [24, с. 129]). У Хроніці Стрийковського міститься коротке повідомлення про те, що перекопські татари **nie opłakane szkody na Podolu y na Wołyniu poczynili** [14, с. 771].

10) про облогу татарами м. Острог (напад татар під проводом кримського хана на Поділля і Волинь 1578 р.): **Рок #АФФИ [1578]: татарє Острога добывали, црѣ перекопский и црѣвичи** (арк. 666 зв.). Імовірне джерело цієї звістки — Хроніка Бельських (**...Tatarowie zasię wtargnęli do Rusi i do Ostroga na wesele trafiwszy Ostróg oblegli...**) [23, с. 1435]. У М. Стрийковського відсутня інформація про ці події. Київський літопис повідомляє, що напад очолив кримський хан і царевичі, що свідчить про великі масштаби цього нападу. Інформація про очільників нападу відсутня у Хроніці М. і Й. Бельських.

Підсумовуючи, зазначимо, що у третій частині Київського літопису читаємо 10 лаконічних, стилістично витриманих (як і попередні про московитів) повідомлень, пов'язаних з татарами. Літописець селективно відбирав потрібну йому інформацію з кількох польських хронік (Хроніки М. Стрийковського, Хроніки М. і Й. Бельських). У цій частині Київського літопису першої чверті XVII століття зустрічається також оригінальна інформація, відсутня в польських джерелах літописця.

У четвертій структурній частині літопису Кирила Івановича згадуються:

московити

Під 1508 роком у літописі читаємо про поразку русько-литовсько-польського війська в битві над р. Ведрошею (1500 р.) під час московсько-литовської війни 1500—1503 років: **Рок #АФН [1508]: кнзя Константина Острогского, воеводу троцкого, на Вехроси из иншими литовскими пїнами москва поймала, и седѣл на самой столици З [7] лѣтъ** (арк. 669). Хроніка М. Стрийковського могла бути джерелом цього повідомлення для літописця (і причиною такої плутанини), де ця нещаслива для ВКЛ бит-

ва, що відбулася в 1500 році, згадується під 1508 роком: **Tegoż Roku 1508. Książ Konstanty Ostroski, Hetman pamięci sławney, Wielkiego Xięstwa Litewskiego z Moskwy wyszedł, gdzie był w więzieniu srogim przez lat siedm, od oney porażki na Wiedrosse za Alexandra roku 1500** [14, с. 693]. Імовірно, саме цим можна пояснити сплутування літописцем дат 1500/1508 років. Зауважимо, що одразу після цього повідомлення у Хроніці Стрийковського міститься заголовок, в якому оповідається про розгром московського війська під Оршею, що стався під час заколоту Михайла Глинського: **O zabiciu Iana Zabrzezinskiego, marszałka Wielkiego Xiędza Litewskiego przez Michała Glińskiego, y burzeniu iego około Słucka, Kiiowa, y inszych krain Litewskich, y do Moskwy zbiżeniu, a rozgromieniu Moskiewskiego woyska pod Orszą. Roku 1508** [14, с. 693]. І в літописі Кирила Івановича далі читаємо повідомлення про перемогу над московитами на р. Кропивні (під Оршею): **Рок #ДФФ [1509]: тот же Константин на Кропивне рець москву побил П [80] тисечей на днь Ржства Престье Бѣи и црков там казал поставити** (арк. 669). Ця звітка у фінальній частині дублює повідомлення про битву під Оршею (на р. Кропивні) з першої структурної частини літопису Кирила Івановича. Зауважимо, що під датою 1509 рік битва під Оршею (яка насправді відбулася в 1514 р.) згадується також у додатку до Ольшевського літопису (третій звід літописів ВКЛ): **Moskwa pot Orszą pobito pot lati Bożego narodzenia tisiąc piećset dwadziestego** (ця звітка, як бачимо, має дещо інший характер) [13, с. 192]. Зазначимо, що це вже третя згадка про Оршанську битву в Київському літописі.

У четвертій частині літопису Кирила Івановича міститься ряд повідомлень, пов'язаних з **татарами**:

1) повідомлення про напад татар на Поділля (та Галичину) 1589 року, коли нападники стояли кошом під Збарожом, вибираючи ясир, і про битву під Баворовом (суч. с. Баворів Тернопільської обл.): **Рок #ДФПФ [1589]: татарє спаскиє под Збарожом кошєм стояли и Струса под Бавором** [Якуба Струся. — М. Ф.] **забили** (арк. 669). Звітка про напад татар на Поділля в 1589 році вже мала місце у другій частині літопису Кирила Івановича. В заключній його частині читаємо розгорнуте повідомлення про ці події вже іншого плану, з іншими подробицями. Джерелом такого роду інформації для літописця була, вірогідно, Хроніка М. і Й. Бельських [23, с. 1619—1620].

2) звітка про перемогу русько-литовського війська під проводом князя Костянтина Острозького над татарами в битві на р. Ольшаниця: **Рок #ДФКЗ [1527]: кнзь Константин из иншими пнами литовскими побил татар за Киевом на Олшаници рець П [80] тисечей** (арк. 669). Це вже друге, більш розгорнуте, повідомлення про цю подію в літописі Кирила Івановича. Джерело літописця ближче до Хроніки Мацея Стрийковського, де згадуються пани литовські та лицарство волинське, а також деталі про географію битви [14, с. 740—741].

турки

У заключній частині літопису Кирила Івановича читаємо 2 повідомлення про захоплення **турками** Царгороду і Греції під 1451 роком (**Цръгород и Кгрецию турци взяли**), одне з яких викреслене автором, та про взяття турками Єрусалиму під 1489 роком (**Иерслмъ турци взяли**) (насправді, Єрусалим було захоплено османами в 1517 р.) (арк. 669 зв.)²⁰. Зацікавленість літописця цими подіями не випадкова: в 1620 році відносини Речі Посполитої та Османської імперії були вкрай напружені. Спроба Речі Посполитої встановити контроль над Молдавським князівством та Валахією завершилася поразкою польсько-литовського війська під командуванням Станіслава Жолкевського в Цецорській битві 1620 року. Ця поразка стала безпосереднім приводом для Османської імперії розв'язати війну проти Речі Посполитої (т. зв. Хотинська війна 1620—1621 рр.). «Османська тема» (підготовка до війни проти турків) буде розвинута наступним автором Київського літопису. Ми ж зауважимо, що всі ці події не могли не викликати занепокоєння в Києві (серед них і звістка про жахливу смерть київського воєводи). Літопис Кирила Івановича переривається на 1616 році²¹. У списку зі збірника Іллі Коцаківського читаємо ряд повідомлень, відсутніх у списку О. Лазаревського, серед них повідомлення про Цецорську битву²² (зазначимо, що характер цих звісток дещо інший, порівняно з попереднім текстом Кирила, зокрема автору відомо, що Станіслав Жолкевський на момент загибелі був великим гетьманом коронним).

поляки

І знову в «немилість» до автора потрапляють **поляки**, зокрема конкретні особи — «щирий лях» Ян Хрущинський та його дружина. Поляк

²⁰ До теми османської загрози часто зверталися польські поети та хроністи. Так, О. Гваньїні у своїй «Хроніці Європейської Сарматії», розмірковуючи про долю християнських земель під османським пануванням, наводить вірш невідомого нам поета:

Що перед нами християни мали у своїй волі,
То сьогодні дорого купують у поганського народу.
Котрий в їхніх вітчизнах широко пустив коріння...
Візантія, столиця Грецької імперії,
Сьогодні є столицею злого турецького тирана.
Від цариці країн залишилася лише смутна голова,
Яка стала підніжжям поганим, будучи головою світу.
Єрусалим, Віфлеєм, ці святі міста,
Мають над собою паном проклятих язичників [26, с. 826].

²¹ На думку В. Ульяновського та Н. Яковенко, літопис Кирила Івановича завершувався повідомленням про смерть Антонія Грековича [7].

²² Року #ЛХК [1620]. Подкало нещастє от непріятелей наших пановъ коронных у землѣ Волоской, межи которыми были найпервей панъ Жольковскій, гетманъ коронный, которого поймавши татарове, голову его оттяли и на взгарду нашим панам сѣь его власный пред войском татарскимъ на копїи носиль... [2, с. 118].

Я. Хрущинський був відправлений до Києва (**чого ніколи не бывало**) уніатським митрополитом та **задовал трудност попом ѿ послушенство**, через що його дружину спіткала трагічна участь (потрапила до котла, де ситився мед). Хрущинський викликає негативну реакцію в уставника православної церкви Кирила Івановича насамперед через свою приналежність до уніатів, які в очах літописця є незаперечними ворогами, антагоністами православ'я. Православний священник засуджує носіїв та реалізаторів ідеї об'єднання Церков — митрополитів Київських, Галицьких та всієї Русі Михайла Рагозу та Іпатія Потія: **митрополитов киевских вдовствуюци митрополий Киевской, понеж ѿни вси уклонишас во купе ко Западу, мы ж ѿных мерзость возненавидѣвше, наслаждаемся пророческих словес: «Сѣт Сиона изыде Закон и Слово Гдне из Иерслма, а не з Рима»** (арк. 667 зв.); **...и ж митрополит Ипатий приступил до костела рымского и казал был там свещеником киевским за себе Бѣа просити, за што и сам зле живота доконал у Володимери // ...А пред ним был митрополит Михайло Рагаза, тот началник той болесты** (арк. 668 зв. — 669).

Неоднозначним є ставлення літописця до польного гетьмана Станіслава Жолкевського, який у 1608 році (в Київському літописі в 1609 р.) заступив на Київське воєводство (**наехал на воєводство Киевское**). Кирило Іванович наголошує, що саме того року Софійський собор перейшов до уніатів **...и Стая София црков ѿстала ѿт службы, не почали свещеники до ней со кресты ходити и службы Бжїеи ѿтправовати...** (арк. 668 зв.).

Варто відзначити увагу Кирила Івановича до князів Дому Острозьких — Костянтина Івановича Острозького, Василя-Костянтина Острозького, а також Олександра Костянтиновича Острозького. Літописець прославляє військовий хист та полководницькі здібності великого гетьмана литовського князя Костянтина Івановича Острозького, згадуючи його славне ім'я в численних повідомленнях про битви з московитами і татарами. Автор вшанував пам'ять про Василя-Костянтина Острозького у зворушливому некролозі з приводу його смерті: **Рок #ЛХИ [1608] мѣца февраля Г [3] днѣя преставис блговѣрный и христоробивый кнѣзь Василей Сѣстрозкий, воєвода киевский, который насѣял вселенную всю сѣими книгами** (арк. 667). У заключній частині літопису Кирила Івановича міститься ряд повідомлень, що слідують одне за одним (окрім повідомлення про відбудову Переяслава), про заснування / відбудову міст, якими володіли князі Острозькі або відповідали за безпеку та порядок на ввіреній їм території (як-от Костянтин Острозький як староста брацлавський): під 1589 роком про відбудову Переяслава князем Василем-Костянтином Острозьким (**Тогды кнѣзь Константин Василей, воєвода киевский, заложил мѣсто Переясловле на старом селищи**) (арк. 669); під 1487 роком про закладення м. Брацлава (**кнѣзь Александръ Константинович... заложил мѣсто и замок Брасловль**) (арк. 669 зв.); під 1576 роком про заснування

м. Острополя (**Остропол заложен**) (арк. 669 зв.) (місто засноване князем Костянтином Василем Острозьким, і хоча літописець про це не згадує в літописі, можна припустити, що на той момент це був факт очевидний, який не потребував додаткового роз'яснення); під 1585 роком про закладення м. Ярослав (**кнзь воєвода киевский Ярославль заложил**) (арк. 669 зв.). У Київському літописі двічі згадується про закладення м. Брацлава під 1487 роком. У 3-й частині літопису (арк. 666) читаємо: **Рок #ЛҀПЗ [1487]: Олбрехть крол от Волох побит. Того ж року Александро Брасльвль заложил**; у 5-й, заключній, частині (арк. 669 зв.): **Рок #ЛҀПЗ [1487]: кнзь Александръ Константинович, снъ воєводи киевского, заложил мѣсто и замок Брасловль**. Про відбудову Брацлава великим князем литовським Олександром знаходимо інформацію в польських хроніках [14, с. 649; 23, с. 902]. Імовірно, літописець своєрідно «розкрив» зміст першого повідомлення, приписавши відбудову міста Олександрю Костянтиновичу Острозькому. Зауважимо, що в 1497 році старостою брацлавським (1497—1500) був Костянтин Іванович Острозький і замок було відновлено за його участі. Загальна думка літописця зрозуміла — пов'язати відбудову цих міст із князями Острозькими.

Огляд літописного блоку, укладеного уставником Успенської церкви, що на Подолі, Кирилом Івановичем, засвідчує, що літописець цікавився не лише пріоритетними для нього церковними питаннями, київськими сюжетами та фіксував усілякі природні негаразди та стихійні лиха. За явною нейтральністю Кирила Івановича до зовнішніх подій приховано інтерес до ключових моментів тривалих протистоянь з московитами і татарами. Літописець свідомо відбирав інформацію зі своїх джерел про конкретні події литовсько-московських воєнних конфліктів та зіткнень з татарами. Так, він цікавився долею Смоленська (4 згадки), Полоцька (3 згадки), Пскова (2 згадки) — від завоювання міст Москвою до їхнього звільнення з-під московського панування. Дублі в літописі, на нашу думку, є не механічними, випадковими повторами, а цілеспрямованим пошуком інформації про ключові події боротьби з татарськими нападами і тривалих воєнних конфліктів між ВКЛ, а згодом Річчю Посполитою та Московією. Саме тому інформація різниться, часто доповнюється, автором залучаються різні джерела. Літописець чітко окреслив початки боротьби з московитами і татарами та промаркував завершення війни з московією. Московити і татари є безумовними ворогами для Кирила Івановича. За певних обставин до категорії «ворога» потрапляють і поляки. Поляки в опозиційній парі «свої»—«чужі» або «наші»—«вороги» є «своїми / нашими», але із застереженням «інші» («інші свої»): вони з легкістю потрапляють у протилежний табір за «зраду» (на переконання літописця) на полі бою та за прихильність ідеї унії Церков. З огляду на все сказане вище, літопис Кирила Івановича є більш авторським текстом, ніж це прийнято було вважати в історіографії.

Переходимо до заключної частини Київського літопису першої чверті XVII століття — нотаток невідомого на ім'я шляхтича, який служив «при боку» черкаського підстарости князя Семена Михайловича Лика (†1621).

Хто такий Семен Лико, патрон нашого літописця? Л. Войтович у своєму генеалогічному дослідженні згадував про Семена Івановича (!) Лика (Ликова; гілка Ликових-Оболенських), намісника князів Вишневецьких у Лубнах (1620 р.), овруцького (1612—1615 рр.) та черкаського (1612 р.) підстаросту. Семен Лико мав сина Михайла, а його третьою дружиною була Луця Федорівна Митковичівна [27]. Зауважимо, що київський бурмістр Федір Миткович згадується в літописі Кирила Івановича в оповіді про Лжедмитрія І. Саме в бурмістра Митковича гостював самозванець на шляху до Москви (**стоял у Митковича бурмістра**) (арк. 670). На нашу думку, до кола впливових заможних родин київських міщан (правлячої еліти Києва), з якими були пов'язані обидва літописці, — Баликів і Ходиків — варто додати й родину Митковичів.

Друга частина Київського літопису (арк. 670—674 зв.) — жива та яскрава, має всі перехідні ознаки від літопису до історичного оповідання. Літописний текст урізноманітнено зверненнями до читача (**Читай теж Писмо Светое; Гю чом ширей... чителник найде у кронице полской**), залученням віршованих форм (**некоторые sprawy рицѣрские виршами коротко выписую**), використанням флешбеків (**Року прошлого #ЛХИІ [1618]... указалосє дивноє виденіє на небє... Кгды такая звезда была в року #ЛФ [1500] видена, сталосє през мор в Немцах гнев Бжий неслыханий...**). Автор є безпосереднім свідком та учасником подій, що описуються, — смутних часів, зокрема походу Лжедмитрія ІІ на Москву, подій польсько-московської війни 1609—1618 рр. (**а чого-м был ѿт лет Г [3] у той земли сведом, то-м коротко написаль**). Літописець використовує руські та польські хроніки (**у кройниках полских, руских читаємъ**)²³, серед них і невідому нам «польську» хроніку, вихід якої найближчим часом було ним анонсовано: **Гю чом ширей ѿ войнє московской, которая тривала в земли той мало не двадцат лет, чителник найде у кронице полской, которая в рихлом часе выдана бу[дет]** (арк. 671). Автор залучає офіційні документи — копії листів короля Речі Посполитої Сигізмунда ІІІ Вази до Єрусалимського Патріарха Феофана та Патріарха до Війська Запорозького.

З'ясуємо, як і за допомогою яких засобів літописець зображує ворогів — московитів, татар і турків.

Автор, як очевидець і безпосередній учасник подій, згадує про похід Лжедмитрія ІІ на Москву 1608 року (шляхтич, ймовірно, перебував у війську гетьмана Лжедмитрія князя Романа Ружинського в 1608—1610 рр.),

²³ На думку Ю. Мицика, таким польським джерелом літописця була «Польська хроніка» М. та Й. Бельських [8, с. 36].

пише про битви із царськими військами під Болховом та на річці Ходинці, про Тушинський табір, згадує про союз Василя Шуйського зі Швецією («Німцями»), вступ у війну Речі Посполитої, втечу Лжедмитрія II до Калуги, вбивство Самозванця та трагічну долю його родини. Завершує свою оповідь згадкою про польсько-московське перемир'я (Деулінське перемир'я 1618 р.), яке датує по пам'яті 1620 роком: **А с королем его мл. Жикмонтом Третим примире учинили на чотырнацат лет, поступивши князство Смоленское и Черниговское зо вими мѣстами сивми приналеглыми в року идучом #ЛХК [1620]** (арк. 671).

Як бачимо, знову в поле зору літописця потрапляє Смоленськ (у цій частині літопису згадується тричі — під 1610, 1611 та 1620 роками, коли місто було повернуто військами Речі Посполитої): **Року #ЛХІ [1610] поражена єст москва през поляковъ, козаковъ и донцовъ; Зачим поляки под моц все царство московское, ѿкром столици и мѣста Смоленского, все ѿпановали и мели то в моци своѣй лет Г [3]** (арк. 670 зв.); **В том же часе его кр. мл. теперешний Жикгимонт Третий Смоленского замку добыл и войско Скопиново знес** (1611 р.) (арк. 671).

Заключною частиною літопису шляхтича є віршований панегірик князю Семену Лику (арк. 674—674 зв.). Автор, вшановуючи свого патрона, який був **в рыцѣрскихъ справахъ досвѣтченый**, згадує про його перемоги над московитами (**ѿт москвы... успокоил Украину**): про взяття московської фортеці Білгород (1612 р.) (**Кгда за его приводомъ замокъ московский Белгородъ добывали, кгда през штурмъ добыл мѣста и замку, где войско добило скарбу немало**); про сутички з московитами на східному кордоні Речі Посполитої (Сіверщина-Слобожанщина) (**Потом збурил Рылскъ и Путивел**).

Зауважимо, що державу противника літописець іменує «Москва», «царство Московское», земля московська, її центр називає «столицею». Врог фігурує під загальним поняттям «москва», а також має обличчя (є персоніфікованим) — цар Шуйський (Василь IV Шуйський), брат Шуйського (Дмитро Шуйський), Скопин (Михайло Васильович Скопин-Шуйський). Неприятелю протистоять поляки, козаки, донці.

Автор урізноманітнює засоби для змалювання образу ворога-татарина. У літописі шляхтича читаємо повідомлення, в якому демонізується образ татарина (зауважимо, що це вже друга подібна демонізація образу татарина в Київському літописі): **Ну ж у кройникахъ полскихъ, рускихъ читаемъ, же ледве з матки свое дитя на свет ѿтворило ворота з живота, ѿ татар «Татарове ѣдут» закричало. И так же правдою того ж року стало, же по вьсей Полци землю спустошили вшир и надолжь и назад вцале вернули** (арк. 671 зв.). Імовірно, цю інформацію шляхтич, як і попередній літописець, запозичив із Хроніки М. та Й. Бельських. Сміслові навантаження такого повідомлення зрозуміле: воно відображає страх перед

ворогом і попереджає про майбутні напади татар. Літописець творчо переосмислює інформацію свого джерела у притаманному йому стилі (пор. у Бельських: **...które (дитя. — М. Ф.) w sześciu miesiący po porodzeniu powiedało Tatarzy przyść a głowy ludzkie poćcinać... jakoż spełniło się to potem wszystko** [23, с. 324]). Варто зауважити, що подібне повідомлення міститься в «Компендіумі» П. Демитровича, який, як було зазначено вище, на думку О. Русиної, міг слугувати джерелом літописцю. У «Компендіумі» ця звістка також була дещо трансформована автором: **татари у П. Демитровича є загрозою лише для поляків (пор.: ...w sześć miesięcy przemowiło a iako Tatarowie przyść y głowy Polakom odćcinać mieli prorokowało... to się dwanastego roku spełniło** [підкресл. моє. — М. Ф.] [27, с. 162]). Такого невеликого зрізу інформації недостатньо для висновків про зв'язок між «Компендіумом» та Київським літописом. Однак він вказує на те, що П. Демитрович і шляхтич, імовірно, зверталися до спільного джерела — Хроніки Бельських.

Літописець залучає, говорячи сучасними термінами, інструменти «інформаційної війни» проти ворога-татарина, згадуючи про замах на польського короля Сигізмунда III Вазу: **В том же року #ЛХК [1620] дñя Д [4] паздерня короля его мл. теперешнего Жикгимонта Третего у Варшаве, кгда входил до костела, неяки Пекарски, шляхтич, за дверей костелных короля его мл. чеканом обухом в голову вдарил. Розрух барзо великий был в мeste, удавано, же тарин короля его мл. забил** (арк. 674).

Для зображення ворога-татарина автор залучає засоби образного мовлення, зокрема оперує такими топонімами, як «Муравські шляхи» та «Дикі поля» (зауважимо, що шляхтич, вірогідно, добре знав ці місця):

Кгда се теж на Муравских шляхах с татарами потыкали так, яко се биют воды о скалы.

Так се князя Лыки войско с татарским зошло, не великостью, але моцью его прошло.

А сам межный княз почал своим продковать, побивши татар, почал щасливе тримфовать...

Абовем тым способом век свой увес травил, в Полях Диких коло шляхов Муравских татар длавил (арк. 674 зв.).

У літописі шляхтича оптика авторського сприйняття ворожого чітко фокусується на Османській імперії, яка стояла за татарськими набігами на землі Королівства Польського, ВКЛ, а далі й Речі Посполитої, та в 1620 році розпочала війну з Річчю Посполитою. Така зосередженість автора на ворогах-османах відображає зміну вектора політики Польщі щодо Порти в цілому: від уникання конфліктів до відкритого протистояння з нею.

Автор наводить повний текст листів Сигізмунда III (у перекладі на «язык руски») до Єрусалимського патріарха Феофана III з проханням схилити Військо Запорозьке до участі в польсько-турецькій війні (10 листопада

1620 р.), а також Патріарха (в перекладі з грецької) — до Війська Запорозького про необхідність участі у війні із султаном (7 січня 1621 р.) (арк. 672—673). Крізь означене листування образ турка-ворога постає найбільш виразно, тут османи — **всього хрестиянства неприятель; посполитого того неприятеля; неприятеля Бж҃аго и хрестиянского; квалть отчизне вашей от головного хрестиянского неприятеля, которого ярмо несли турецкое; ярма поганского, которого указовал быт хрестияном тяжко и неизносно**. Шляхтич зазначив, що в том же року [1621 р. — М. Ф.] и месецу сеймъ у Варшавѣ зложено, на котором уфалено войну на против зсултана Османа, цесара турецкого, посполитым рушенемъ и поборов И [8] (арк. 674).

Зауважимо, що автор підкреслює «масштабність» ворога (**всього хрестиянства неприятель; посполитого того неприятеля; неприятеля Бж҃аго**) та його іновірність. Ворогу (а він також має обличчя, є персоналізованим — Осман II) протистоїть увесь християнський світ в авангарді з **прехрабрим рыцѣрством** Військом Запорозьким, **верным и послушным подданым** Сигізмунда III Вази.

Питання віри на сторінках літопису шляхтича не акцентується так гостро, як у тексті Кирила Івановича, який категорично був налаштований проти уніатів. Для другого автора, як людини військової, більш важливим було глобальне протистояння між християнами та мусульманами. Але зауважимо, що в листі Феофана до Війська Запорозького, текст якого наводиться літописцем, Патріарх закликає Військо Запорозьке стати на захист Вітчизни і Православної Церкви: **...и за тую поднесеную през нас у [Сїои] Церкви вашей русской херархие митрополита мовим и є[пїск]пов на мєстцѣ, от светое апостолское Костентинопольское] албо Цїригородское столици отпалых, на тоє мєстцо бл[дїо]честивых и от нас посвященных...** (арк. 673 зв.). Ідеться про місію Патріарха Феофана щодо відновлення православної ієрархії Київської митрополії на прохання київських ієрархів, представників міщан та козацької старшини (буквально під охороною козацької шаблі), що відбулося всупереч заборонам офіційної Варшави. Можна припустити, що це також відображає позицію автора в цій важливій справі.

Дослідники відзначають подібність барокового панегірика князю Семену Лику з «Віршами на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Коначевича-Сагайдачного гетьмана війська його королівської милості Запорозького», написаними ректором Київської братської школи Касіаном Саквичем (1622 р.) [9, с. 36]. Ми ж бачимо тут виразні паралелі зі «Сказанням про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею» («Похвалою» князю), що є складовою частиною Волинського короткого літопису, автор якого закликав Костянтина Острозького бити татар так само, як і московитів. Порівнюємо обидва літописні тексти:

Волинський короткий літопис

...а гетману его вдатному, князю Костянтину Ивановичу Острозскому даи Боже здоровье и щастье вперед лѣпшее как нынѣ; побил силу великую московскую, абы так побивал сильную татарскую, проливаючи кров их бесурменьскую [13, с. 127].

Київський літопис перш. чв. XVII ст.

Зачим от москвы и от татар успокоил Украину, тым здорове людей и мест украинских обваровал своим ...Абовем тым способом век свой увес травил, в Полях Диких коло шляхов Муравских татар длавил (арк. 674 зв.).

Привертає увагу подібність побажань автора «Похвали» гетьману Костянтину Острозькому (бити татар, як московитів) та заслуг князя Семена Лика, оспіваних шляхтичем («успокоил» від московитів і татар»). Під час написання панегірика своєму патрону шляхтич міг перебувати під впливом тексту «Похвали» князю К. Острозькому. Зважаючи на це, можна припустити, що Волинський короткий літопис разом з «Похвалою» слугував джерелом також і для другого автора Київського літопису.

Отже, автор заключної частини Київського літопису першої чверті XVII століття — православний шляхтич, київський інтелектуал, який вправно володів словом і мечем, транслює читачеві ряд яскравих наративних образів «ворогів», з якими йому безпосередньо довелося зустрітись на полі бою, — московитів (противника все ще дуже небезпечного, хоча після поразки в польсько-московській війні 1609—1618 років на певний час «нейтралізованого»), татар (що викликають непідробний страх своїми набігами,) а також «головного християнського неприятеля» — Османської імперії. Автор залучає різноманітні засоби для створення образу «ворога» — містифікацію, інструменти «інформаційної війни», віршовані форми. Серед імовірних джерел цієї частини літопису, на нашу думку, був також і Волинський короткий літопис.

Наукова новизна. У статті проаналізовано два ракурси сприйняття «ворога» з позицій двох авторів Київського літопису першої чверті XVII століття — духовної особи та шляхтича. Виявлено, що літопис Кирила Івановича має виразніший авторський характер, аніж це раніше вважалося в історіографії. У процесі дослідження уточнено коло джерел, якими користувалися автори-укладачі Київського літопису. Запропоновано нове прочитання деяких дат, що містяться в тексті рукопису.

Висновки. Київський літопис першої чверті XVII століття є цінним джерелом для вивчення світогляду людини ранньомодерного часу, зокрема питання бачення нею «ворога» та «ворожого». Аналіз літописного блоку, укладеного уставником київської Успенської церкви Кирилом Івановичем, засвідчує, що за уявною байдужістю літописця до подій зовнішнього життя та зосередженістю на внутрішніх справах Києва і церковних питаннях ховається неабиякий інтерес до ключових подій тривалих протистоянь з

московитами й татарами. Кирило Іванович свідомо вибирав інформацію зі своїх джерел про конкретні події литовсько-московських воєнних конфліктів та зіткнень з татарами. Московити і татари є безумовними ворогами для Кирила. За певних обставин до категорії «ворога» потрапляють і поляки. Автор заключної частини пам'ятки, невідомий на ім'я православний шляхтич, який служив черкаському підстарості князю Семену Лику, на відміну від попереднього літописця, за допомогою різноманітних літературних засобів сформував виразні образи ворогів — московитів, татар і турків-османів.

Варто зауважити, що таке дослідження потребує подальшого поглиблення та продовження. У подібному ключі можуть бути розглянуті й інші українські місцеві літописи, які є важливими пам'ятками з історії уявлень та ідей ранньомодерної України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. І. Од. зб. 57487 (Лаз. 48).
2. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника. Ф. Оссол. Од. зб. 2168.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. І. Од. зб. 7963.
4. Мицик Ю.А. Літописці Волині і України // Енциклопедія історії України: Т.6: Ла—Ми / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2009. 790 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Litopistsy_Volyni_i_Ukrainy.
5. Сборник летописей, относящихся к истории Юго-Западной Руси. Киев, 1888. 334 с. С. 71—92, XII—XXVII.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. XXXIII. Од. зб. 137.
7. Ульяновський В.І., Яковенко Н.М. Київський літопис першої чверті XVII ст. // Український історичний журнал. 1989. № 2. С. 107—120; 1989. № 5. С. 103—114.
8. Мьщик Ю.А. Украинские летописи XVII века. Днепропетровск. 1978. 87 с.
9. Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2016. 448 с.
10. Ульяновский В.И. Украинские летописи начала XVI — первой половины XVII в.: надрегиональное в региональных нарративах // Нарративы Руси конца XVI — середины XVIII в.: в поисках своей истории / отв. сост., отв. ред. серии А.В. Дорошин. Москва : Полит. энциклопедия, 2018. С. 229—260.
11. Русина О. Зауваги щодо київських пам'яток літописання XV—XVII ст. // Український історичний журнал. 2021. Число 2. С. 74—110.
12. Антонович В. Записки киевского мещанина Божка Бальки о московской осаде 1612 года // Киевская старина. 1882. Том III. Июль. С. 97—105.
13. Полное собрание русских летописей. Т. 35 : Летописи белорусско-литовские / ред. изд. Н.Н. Улащик. Москва : Наука, 1980. 306 с.
14. [Strykowski M.] Kronika polska, litewska, zmodzka i wszyskiej Rusi Macieja Strykowskiego. Warszawa, 1846. Т. II. 782 s.

15. Decjusz J.L. Chronica Polonorum. De vetustabus Polonorum. De Iagellonum familia. De Sigismundi regis temporibus. Cracoviae, 1521. 119 s.
16. Вирський Д.С. Річсполитська історіографія України (XVI — середина XVII ст.) : [монографія] : у 2 ч. / НАН України, Ін-т історії України. Київ : [Ін-т історії України НАН України], 2008. Ч. 2 : Додатки . 2008. 465 с.
17. Уляновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький : монографія. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. Вип. 2. 168 с.
18. Сагановіч Г. Айчыну сваю баронячы: Канстанцін Астрожскі (1460—1530). Менск : Навука і тэхніка, 1992. 62 с. URL: <https://readli.net/chitat-online/?b=307487&pg=1>
19. Kempa T. Działalność hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrogskiego na polu prawosławia // Białoruskie Zeszyty Historyczne. Białystok, 1999. T. 12. S. 5—21.
20. Кіркене Г., Тесленко І. Князь Костянтин Острозький та його фундації // На перехресті культур. Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюс : колективна монографія / за ред. А. Бумблаускаса, С. Кулявічюса та. І. Скочиляча ; авт. текстів Вадим Ададуrow [та ін.] ; [Український католицький університет]. Львів : Укр. католицький ун-т, 2019. С. 67—76.
21. Zbiór dawnych dyplomatów i aktów miast Wilna, Kowna, Trok, prawosławnych monasterów, cerkwi, i w różnych sprawach. Wilno, 1843. Część II. 207 s.
22. Атаманенко В. Боротьба з татарськими нападами: від Ольшаниці до Охматова // Нариси военно-політичної історії України. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2014. С. 37—57.
23. [Bielski M.] Kronika Marcina Bielskiego / [Wydanie Kazimiera Józefa Turowskiego]. Sanok, 1856. T. I—III. 1790, LXXV s.
24. Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження / відп. ред. Ф.П. Шевченко. АН УРСР. Ін-т історії. 2-е вид. Київ : Наук. думка, 1971. 199 с.
25. Мицик Ю. Бінвільський (Більвінський) Ян // Енциклопедія історії України : Т. 1 : А—В / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2003. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Binvilskyj_Y
26. Олександр Гваньїні. Хроніка Європейської Сарматії / упоряд. та пер. з пол. о. Юрія Мицика. 2-ге вид. доопрац. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. 1006 с.
27. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. 649 с. URL: <http://litopys.org.ua/dynasty/dyn32.htm>
28. Demitrowicz, Paweł]. Compendium abo Krotkie opisanie tak książąt y krolow polskich, iako spraw, przypadkow y dawnych dzieiow Krolestwa Polskiego : z Kroniki Marcina Kromera [...] y inszych [...] / przez Pawła Demitrowicza z druku [...] podane [...]. Lubcza, 1625. 242 s.

Отримано 12 квітня 2023 року

REFERENCES

1. Fond 1. Unit 57487 (Laz. 48). Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
2. Fond Ossol. Unit 2168. Department of Manuscripts of V. Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv.

3. Fond 1. Unit 7963. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
4. Mytsyk Yu. Litopystsi Volyni i Ukrainy [Chroniclers of Volyn and Ukraine] // Entsyklopediia istorii Ukrainy : T. 6 : La—Mi [Encyclopedia of the History of Ukraine : Vol. 6: La—Mi] / V. Smolii (Ed.). Kyiv, 2009. 790 p. Retrieved from: http://www.history.org.ua/?termin=Litopystsy_Volyni_i_Ukrainy [In Ukrainian].
5. Sbornik letopisei, otносиashchikhsia k istorii Yugo-Zapadnoi Rusi [Collection of Chronicles Related to the History of Southwestern Rus.]. Kyiv, 1888. 334 p. [In Russian].
6. Fond XXXIII. Unit 137. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
7. Ulianovskiy V., Yakovenko N. Kyivskiy litopys pershoi chverti XVII st. [Kyiv Chronicle of the first quarter of the 17th century]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. 1989. No. 2, pp. 107—120; 1989, No. 5, pp. 103—114. [In Ukrainian].
8. Mytsyk Yu. Ukrainskie letopisi XVII veka [Ukrainian Chronicles of the 17th century]. Dnipropetrovsk, 1978. 87 p. [In Russian].
9. Korotki ukrainski rehionalni litopysy [Short Ukrainian Regional Chronicles] / V. Shevchuk (Comp.). Kyiv, 2016. 448 p. [In Ukrainian].
10. Ulianovskii V. Ukrainskie letopisi nachala XVI — pervoi poloviny XVII v.: nadregionalnoe v regionalnykh narrativakh [Ukrainian Chronicles of the early 16th — first half of the 17th century: Supranational in Regional Narratives] // *Narrativy Rusi kontsa XVI — serediny XVIII v.: v poiskakh svoei istorii* [Narratives of Rus from the late 16th to the mid-18th century: In Search of Their History] / A. Doronin (Comp., Ed.). Moscow, 2018. Pp. 229—260. [In Russian].
11. Rusyna O. Zauvahy shchodo kyivskykh pamiatok litopysannia XV—XVII st. [Remarks on Kyiv Chronicles of the 15th—17th centuries]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. 2021. No. 2, pp. 74—110. [In Ukrainian].
12. Antonovich V. Zapiski kievskogo meshchanina Bozhka Balyki o moskovskoi osade 1612 hoda [Notes of the Kyiv petty bourgeois Bozhko Balyka about the Moscow siege of 1612]. *Kievskaya starina* [Kyivan antiquity]. 1882. Vol. III, pp. 97—105. [In Russian].
13. Polnoe sobranie russkikh letopisei. T. 35 : Letopisi belorussko-litovskie [Complete Collection of Russian Chronicles. Vol. 35 : Belarusian-Lithuanian Chronicles] / N. Ulashchik (Ed.). Moscow, 1980. 306 p. [In Russian].
14. Strykowski M. Kronika polska, litewska, zmodzka i wszyskiej Rusi Macieja Strykowskiego. Warszawa, 1846. Vol. II. 782 p.
15. Decjusz J. L. *Chronica Polonorum. De vetustabus Polonorum. De Iagellonum familia. De Sigismundi regis temporibus.* Cracoviae, 1521. 119 p.
16. Vyrskyi D. Richpospolytska istoriografia Ukrainy (XVI — seredyna XVII st.) : [monohrafia] : u 2 ch. [Commonwealth historiography of Ukraine (XVI — mid-XVII centuries) : [monograph] : in 2 parts]. Kyiv, 2008. Part 2 : Appendices. 2008. 465 p. [In Ukrainian].
17. Ulianovskiy V. “Slavnyi dlia vsikh chasiv cholovik”: kniaz Kostiantyn Ivanovych Ostrozkyi : monohrafia [“A glorious man for all time”: Prince Kostiantyn Ivanovych Ostrozkyi: monograph]. Ostroh : Publishing House of the National University of Ostroh Academy. Vol. 2, 168 p. [In Ukrainian].
18. Sahanovich H. Aichynu svoiu baroniarhy: Kanstantsin Astrozhskiy (1460—1530) [Defending His Homeland: Konstantin Ostrozhsy (1460—1530)]. Minsk, 1992. 62 p. Retrieved from : <https://readli.net/chitat-online/?b=307487&pg=1>. [In Belarusian].
19. Kempa T. Działalność hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrońskiego na polu prawosławia // *Białoruskie Zeszyty Historyczne.* Białystok, 1999. Vol. 12, pp. 5—21.

20. Kirkene G., Teslenko I. Kniaz Kostiantyn Ostrozkyi ta yoho fundatsii [Prince Kostiantyn Ostrozkyi and His Foundations] // Na perekhrestii kultur. Monastyr i khram Presviatoi Triitsi u Vilniusi : kolektyvna monohrafiia [At the crossroads of cultures. Monastery and Church of the Holy Trinity in Vilnius : collective monograph] / A. Bumblauskas, S. Kulivichius and I. Skochylas (Eds.). Lviv, 2019. Pp. 67—76. [In Ukrainian].
21. Zbiór dawnych dyplomatów i aktów miast Wilna, Kowna, Trok, prawosławnych monasterów, cerkwi, i w różnych sprawach. Wilno, 1843. Pt. II. 207 p.
22. Atamanenko V. Borotba z tatarskymy napadamy: vid Olshanytsi do Okhmatova [Fighting Tatar attacks: from Olshanytsia to Okhmativ] // Narysy voienno-politychnoi istorii Ukrainy [Essays on the Military-Political History of Ukraine]. Ostroh, 2014. Pp. 37—57. [In Ukrainian].
23. Bielski M. Kronika Marcina Bielskiego / [Wydanie Kazimiera Józefa Turowskiego]. Sankt Petersburg, 1856. Vol. I—III. 1790, LXXV p.
24. Bevzo O. Lvivskiy litopys i Ostrozkyi litopys : Dzhereloznavche doslidzhennia [Lviv Chronicle and Ostroh Chronicler : Source Study Research] / F. Shevchenko (Ed.). 2nd ed. Kyiv, 1971. 199 p. [In Ukrainian].
25. Mytsyk Yu. Binvil'skyi (Bilvinskyi) Yan [Binvil'skyi (Bilvinskyi) Yan] // Entsyklopediia istorii Ukrainy : T. 1 : A—V [Encyclopedia of History of Ukraine: Volume 1: A—B] / V. Smolii (Ed.). Kyiv, 2003. 688 p. Retrieved from: http://www.history.org.ua/?termin=Binvil'skyj_Y [In Ukrainian].
26. Oleksandr Hvanini. Khronika Yevropeiskoi Sarmatii [Chronicle of European Sarmatia] / Yu. Mytsyk (Comp., transl.). 2nd ed. rev. Kyiv, 2009. 1006 p. [In Ukrainian].
27. Voitovych L. Kniazivski dynastii Skhidnoi Yevropy (kinets IX — pochatok XVI st.) : sklad, suspilna i politychna rol. Istoryko-henealochne doslidzhennia [Princely dynasties of Eastern Europe (end of the 9th — beginning of the 16th century): composition, social and political role. Historical and genealogical research]. Lviv, 2000. 649 p. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/dynasty/dyn32.htm>. [In Ukrainian].
28. Demitrowicz, Paweł. Compendium abo Krotkie opisanie tak książąt y krolow polskich, iako spraw, przypadkow y dawnych dzieiow Krolestwa Polskiego : z Kroniki Marcina Kromera [...] y inszych [...] / przez Pawła Demitrowicza z druku [...] podane [...]. Lubeca, 1625. 242 p.

Received on April 12, 2023

Maryna Filipovych

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-7184-3203

E-mail: marifil@ukr.net

IMAGE OF “ENEMY” IN KYIV CHRONICLE OF FIRST QUARTER OF 17th CENTURY

Objective. Find out how the authors-compilers of the Kyiv Chronicle of the first quarter of the 17th century perceive “enemies” and by what means they materialize their vision of the “hostile.” **Methodology.** The study uses critical, comparative-historical methods, a historical-anthropological approach, and hermeneutic analysis. **Scientific novelty.** The research explores two perspectives on the perception of the “enemy” from the viewpoint of two authors of the Kyiv Chronicle of the first quarter of the 17th century: a clergyman and a nobleman. The source base, used by the authors-compilers of the Kyiv Chronicle, has been clarified. A new interpretation of some dates contained in the text of the monument has been proposed.

Conclusions. The Kyiv Chronicle of the first quarter of the 17th century is a valuable source for studying the worldview of early modern individuals, particularly the issue of their perception of the “enemy” and the “hostile”. The review of the chronicle block compiled by Kyrylo Ivanovych, the churchwarden of Uspenska Church in Kyiv, shows that beneath the chronicler’s apparent indifference to external events and focus on Kyiv’s internal life and ecclesiastical matters lies a significant interest in key events of prolonged confrontations with the Moscowites and Tatars. Kyrylo Ivanovych consciously selected information from his sources about specific events of the Lithuanian-Moscowites wars and clashes with the Tatars. The chronicler delineated the beginnings of the struggle with the Moscowites and Tatars and marked the end of the war with the Moscowites. Moscowites and Turks are unequivocal enemies for Kyrylo. Under certain circumstances, Poles also fall into the category of “enemy”. The author of the final part of the chronicle, an unnamed Orthodox nobleman, unlike his predecessor, used various means — mystification, “information warfare” tools, and poetic forms — to create a series of vivid “hostile” images — Moscowites, Tatars, and Ottoman Turks.

Key words: Kyiv Chronicle of the first quarter of the 17th century, image of the “enemy,” burghers, nobility, Moscowites, Tatars, Turks, Poles, Ostroh princes.